

Halı Sözlüğü İhtiyacı

veya

"Türkmen Halı

Sözlüğü" nün* Önsözü

Prof. Dr. Sadık Tural**

I

Sözlük, bir kelimenin bir dildeki anlamlarını gösteren çok özel bir kitaptır. Sözlükler, bir dilin içinde kelimenin yanlış kullanımını önlemek üzere, farklı anlamlarını gösteren bir yapı taşıyabileceği gibi, bir dilden bir dile türünden de olabilir.

Asıl çetrefil olan türü ise, bir alana ait **çok özel** sözlüklerin yapılması ve yayınlanmasıdır. Biz, bu tür çok özel sözlüklere **kavram ve terim sözlükleri** diyoruz. Kavram ve terim sözlükleri, ansiklopedik bir nitelik taşımak zorunda olup, verilen bilgilerin temel ve tartışılmaz bilgiye dönüştürülmüş olmaları gerekir. Ne yazık ki, Türkiye'de mimari, el sanatları veya halı, kilim yahut resim veyahut müzik ve hattâ edebiyat alanlarında sanıldığı kadar çok sayıda ve ilgisini aydınlığa çıkaracak seviyede kavramlar ve terimler sözlüğü yoktur.

Bana göre, şimdiye kadar karşılaştığım sözlükler yetersiz veya çok yetersiz; çünkü, soyut bilgiler değil, örneklendirilmiş ve çizimlerle desteklenmiş renk bilgisi bakımından aydınlık yanı ve yönü olan kaliteli baskılı eserlere ihtiyacımız var. Elimizdekilerde ise –buram buram tercüme kokanlar da değil– bu özelliklerin hiçbiri yok. Mimari alanında son yıllarda tercüme kokulu birçok eser yayımlandı. Edebiyat alanında ise, eski eserlerin tekrarı nitelikli kitaplar var. Bugün Türk dünyasının meselelerini gören, kavram ve terim sözlüklerine dünden daha çok ihtiyacımızın olduğunu belirtmek istiyorum.

Şu ana kadar elimizde halı ve kilimi doğrudan konu eden kavram ve terim sözlüğü yok. Gönlümüz isterdi ki, Türkiye'de **Halk Ağzından Derleme Sözlüğü** başta olmak üzere yüksek okul ve fakültelerimizin konu ile ilgili mezuniyet tezlerinin sonlarında verilen sözlükler ve bazı araştırmacıların (Örnek: Bekir Deniz, "Kırşehir Mucur Halılarının Sözlüğü," *ARİŞ*, sayı 1, Mart 1997, s. 148-153)

* S.Muradova, Halıcılık ve El İşlerinin Sözlüğü, Aşkabat 1967,S.1-13

** Başbakanlık Atatürk Kültür Merkezi Başkanı.

çalıştıkları yöre ile ilgili yaptıkların özel derlemeler ile mezuniyet, master, doktora, doçentlik tezleri türünden araştırmaların arkasına konulan küçük sözlüklerden de faydalanılanak bir sözlük yapılsın.

Celâl Esad Arseven dışında sanatın tarihi zemindeki milli duyarlılık örneği olan dünyaya ait sözlük ve ansiklopediye olan ihtiyacı kavramış ve eser vermiş iz'an ve vicdan sahibi olanı bulmak çok güçtür. Hah, kilim kongresini düzenlemiş olanların bildirimlerini basamadığı (basmadığı mı deseydim) bir ülkede böyle hayırlı işlere kalkışmak başlı başına bir savaş olan ve kahramanlık meydanıdır. Ben bu işleri daha 55'e varmamış genç bir kadrodan bekliyorum. Onlar da yapmaz ise bir Anadolu sözüne sığınırım: "**Ört ki Ölem**".

II

ARİŞ, fitne odaklarını kımlıdatmıştır. Arış, karnıdarların ağrılarını artırmıştır. Ama **Arış** söz veriyor: Bazı dişi ağrıyanlara rağmen, konu ile ilgili bir ansiklopedik sözlük hazırlanacaktır. Bu müjdeyi bu kadarıyla verelim. Bu bilgiyle yetinelim; yapmaktaki olduğumuzu biraz gizleyelim.

Şu ana kadar elimizde Türk dünyasında örneklenmiş sözlükler var. Özbekistan'da basılmış olan müteveffa **Moşkova**'nın hazırladığı meşhur eserin –ki Rusça'dır– arkasındaki küçük sözlük, Türkmenlerin yayınladığı bağımsız sözlük Azerilerin hazırladığı bazı eserlerin arkasındaki lugaççeler, nihayet yeni elime geçmiş olan İran'da hazırlanan bir sözlük.

Türkmenistan'da hazırlanan sözlük, ne yazık ki, giriş kısmının ilk sayfaları Sovyetik kafanın sonucu olan bir propoganda malzemesidir. Girişin bir kısmı ise, dokuma sanatlarını ortaya koyduğu ürünlerin işlevleri ile ilgili indî görüşlerdir. O bölümleri geçerek sözlüğün bizim işimize mutlaka yarayacağına inandığım bazı paragraflarını almak ihtiyacını duyuyoruz:

III

"*Kelime bilgisi yönünden hanımların el sanatları ile ilgili söz servetlerinden eş anlamlı kelimeler önemli bir yer işgal etmektedir. Kelimelerin köklerinin Türkmencenin kelime haznesinden olmakla birlikte o kelimelere yeni bir anlam katmak yoluyla veya dilimize yeni kelimeler eklemek suretiyle eş anlamlı kelimeler ortaya çıkıyor. Bu türden kelimeler yapıları bakımından oldukça farklıdır. Aşağıdaki kelimelere dikkatle bakalım:*

1) Ayrı seslerden ortaya çıkan esas kelimeler aynı manayı taşımaktadır: **Becergi, göl (gol), nağış**.

2) Çeşitli yapım eklerinin gelmesiyle. Örnek: **kes-er** — eg-di; **boyağ-çı** — renk-çi; **dokma-çı** — halı-çı **tik-im-çi** — tik-içi, tik-in-çi, tik-yön; **becer-içi** — becer-yön, maşın-çı, nağış-çı

3) Eş anlamlı kelimelerden birinin aslı ve yapım ekini almış çift terim olup, öbürünün sadece yapım ekini almış kelime olarak kullanıldığı yerler vardır. Örnek:

güle geçirici — güleçi; **güle çekici** — güleçi; **tura dokayıcı** — taraçı

halı dokayıcı — halıçı; **dokma dokayıcı** — dokmaçı
keşde çekici — keşdeçi; **boyağ boyacı** — boyağçı

4) Eşanlamlıların ikisinin de sıfat ya da sıfat nitelikli kelime grubundan ibaret olarak kullanılanlar vardır. Örnek: **dürlüsiz gedel** — ak gedel; **ovadan lem (güzel alem)** — kebelek lem; **gışık gıra (eğri yön)** — eğri gıra

5) Eşanlamlıların birinin sayı ve ortak fiil, öbürünün sıfat ile ismin birleşmesinden ortaya çıkarılarak kullanılan vardır. Örnek: **dokuzdan gaydan (dönen) kelef (?)** — ağır kelef; **böş el kakılan cökek** — yassı cökek

6) Eşanlamlı kelimeler iş ortamlarını anlatan kelime gruplarında da görülmektedir (Burada bunların eşanlamlılığı göz önüne alınmıştır). Örnek:

aca basış (basma, basmak); **aca yatırış** (yatırma, yatırmak)
aca (acıya) **goyuş** (goyma, goymak); **erşi sağış** (sağma, sağmak); **erşi dartış** (dartma, dartmak) — çekmek; **erşi çekiş** (çekme, çekmek)

Dokumacılıktaki (örmeciler de diyebiliriz) ve diğer el sanatlarındaki terimleri yapıları itibariyle çeşitlilik göstermektedirler.

1. Aslı kelimeler (kök kelime) olan terimler: Halı, göl, âlem, guş.

2. Yapım ekini almış terimler: Başlık, gaşık, çiyke, ikselik, keser.

3. Çift terimler: buğdayboğun, donuzburun, sekizkeşde.

4. Kelime öbeklerinden meydana gelen terimler: Toprak kakmak, göl sapmak, keçe basmak.

Hanımlarımızın bedii eserlerin terimleri çeşitli kelime gruplarından gelmektedir:

1. İsimlerden olanlar:

- Aslı isimler (yalın olanlar): don, torba, halı, çıbık (çubuk), kelle.
- Yapım ekini almış isimler: gölçe, halıca, durluk, aynacık, seçek.
- Çift isimler: okgözi, tazıguyrık, heykelbağ, bıçgıdış.

2. Sıfatlardan ve sıfat nitelikli kelimelerden yapılanlar:

- Aslı sıfat: ak, gök, gara, ulı, kiçi;
- Türemiş sıfat: başlı, uçlı, garalı;
- Çift sıfat: sakargışık, gızıldoğrı.

3. Sıfatla isimden yapılanlar:

kemce dırnakgöl (biraz trnak desenli, kem<Far.) ovadan âlem, gulpaklı gıra (seçekli yön), guşlı göl (kuşlu desen)

4. Sayılardan ve sayı anlatan kelimelerden yapılışı:

- Yalın sayıdan: dört, sekiz;
- Sayı ve sayı anlatan kelimelerde adın birleşmesinden: oynam goçak, sekiz goçak, goşa (çift) goçak, on bir çille, yedi yüp, kırk goçak
- Sayı ve sayı anlatan kelimelerle sıfatın birleşmesinden: dokuz dürlü, yedi dürlü ya da yedi tovlı, goşa (çift) gıyak;
- Sayı ve sayı niteliğindeki kelimelerle fiilin birleşmesinden meydana gelen:

böşden gaydan (kelet), dokuzdan tutulan (basma);
e. Sayı ve isimle fiilin bir araya gelmesinden:
böş (5) el çalnan (çölek), üç el kakılan (aldınçağ), üç gat işiten (yüp)

4. Fiil köklerinden kelime yapılışı:

Fiillerden genellikle dokumacılık ve el sanatlarındaki iş ortamını anlatan terimler, birleşik isimler veya kelime grupları kuruluyor:

a. Aslı ve aslı olmayan fiillerden:

basırmak, goymak, çalmak, kakmak (vur-), tıkmak, eğirmek;

b. İki ögesi de eylem olanlar: aldınçağ;

c. İsimle eylemin bir araya gelmesinden:

yün daramak, yün yuvmak (yıka-), yüp (ip) eğirmek, dokma yüvürtmek, gül sapmak, uç almak, buğa (buhara) basmak;

d. Zarfla eylemin birleşmesinden:

düve çitmek, yara çitmek, darta bermek, döke bermek.

Dokumacılıkta ve hanımların hâkim olduğu diğer el sanatlarında görülen mallara ait desenlere verilen isimler çeşitli yollarla verilmiştir. Bu daha çok üretilen malın hayattaki rolüne göre, verdiği hizmete göre veya bir şeye benzetilerek verilmiştir. Ürünlerin hayattaki yerine fonksiyonuna göre, onları aşağıdaki gibi gruplara bölebiliriz.

1. Döşemelik malzemeler: Keçe (göllü, gölsüz), halı (düyphalı, ulı halı, ocakbaşı ayağışak), palas, kilim.

2. Herhangi bir çuval niteliğindeki eşyalar: çuval (garçın çuval, halı çuval, gızıl çuval, darakı çuval, argış çuval); torba (azıktorba, suuluktorba, duztorba, çemçetorba, attorba, iymtorba, iktorba yada ikselik, halıtorba, uktorba yada uğuç (?).

3. Giyim kuşamlar:

a. Tarada dokulmuş olup, rengine, kalitesine göre isim verilen ürünler: Gok don, garmadon, gırmızı don, yedi dürlü, keteni, galbiri, sovsanı, darayı; kumaşlar.

b. Yünden kılıçla dokulmuş olup, rengine göre isimlendirilenler: Ağarçökmen, ak çökmen.

4. Yünden kılıçla dokulmuş olup fonksiyonu ve ölçüsüne göre isimlendirilenler: Gulaç, düzyüp, akyüp vs.

5. Süs eşyaları: Ensi, gapıgünlük, golam-öy yüpi, asmalık, halık, ümürduman, düzi, örtmen.

Dokumacılıkta ve diğer el sanatlarında üretilen ürünlerde desenlerin isimleri genelde herhangi bir şeye, varlığa benzetilerek verilmektedir. Onları aşağıdaki gibi gruplara ayırabiliriz:

1. Çeşitli eşyalara benzeterek: Göl (köl), gölçe (kölçe—Türkçe: küçük göl), göncük (şay-süs), semavar (semavar), dağdan (ağaç, ondan yapılmış süs malzemesi—metanetin, sağlamlığın simgesi), çakmak (ateş alınan), teğek (teğek), heykel (heykel).

2. Hayvanlara, haşerelere, onların çeşitli organlarına, has olan hareketlerine benzeterek: Guş, guşgözi, guşganat, gurbağa, gurbağanın gözi, gurbağanın gulağı, domuzburun, sıçan (fare) ızı, gücük (enik) ızı, taşıguyrık, yılan, tavuk, tavus, düye (deve), at dişi, iner (erkek deve) dişi, gapırğa, onurga, goç buynuz, buynuz, içyan (akrep), içyanağız.

3. İnsan organlarına benzeterek: Göz, gulak, barmak, dırnak, kelle, yanak, diş, gapırğa, ourğa, bövrek, burun, enek, yumruk, gulpak (saçın bir şekli).

4. Bitkilere, ağaçlara benzetmek yoluyla: Gül, yaprak, goçur (?), çıbık (dal, çubuk), govaça (pamuk kozası),

erikgöl, çınar yaprağı, darağt, alma, çopantepk (papatya), cümcüme, bossan.

5. Çeşitli araç gereçlere benzetmek yoluyla: Erre, bıçğı, egdi, pökibaş, gözenek, sında gulpi, orak dişi, darak, labır (?), çark, möki.

6. Gökteki varlıklara, doğal olaylara, zenginliklerdir çeşmelere (kaynaklara), manzaraya benzetmek yoluyla: Ay, gün, yıldız, ä(e)lem, ümür (sis), duman, aksuv, yaşısuv, toprak.

7. Yurt ve aşiret isimleri verilmele:

a. Halılar: Ahal halısı, Ahal ensisi, Yomut palası, Yumut örtmeni, Caparbay halısı, Salır çuvalı, Pendi halısı, Çovdur halısı, Beşir halısı vs.

b. Desenler: Tekegöl, pendigöl, salurgöl, pendigora, yomutgöl, yazılayagöl, ersangöl, beşirgöl, çovdurgöl.

8. Her çeşit malzemelere benzetmek yoluyla: Kerpiç (tuğla), teğbent (?), seçek, toynuk, hamtoz, atanak, simirme, saylan, möhrap (??) vs. (Şu anda okumakta olduğunuz sözlük derlendiğinde de yukarıdaki gruplamalara ait kelimelerin tümü sözlükte gösterilmeye çalışıldı).

Türkmen kadınların el sanatlarının terminolojisinin ağızlara bağlı söyleyişlerden doğan farklılıklar o kadar önemli değil. Diyalektlerde fonetik (ses), morfolojik ve leksikografik farklılıklar görülse bile bu sanatların oldukça eskiliği, her yerde bulunduğu ürünlerin birbirlerine ornamental (burada süs, bezek anlamında) benzerliği görülmektedir.

Burada esas farklılık benzetilen eşyalar belirli bir ağızda nasıl isimlendiriliyorsa sanat anlayışında da aynı isimleri kabul ediliyor. Örnek:

Aynı desene Aşgabat yörelerinde **gapırğa** deniyorsa Esengülü yörelerinde **bıçğı**, **kerki** yörelerinde **erre** denmektedir.

Aşgabat, Merv (mary) yörelerinde göl (sadece halı nakışlarına verilen isim) denilse Esengülü'da **köl** denilmekte vs. bilimsel leksikografinin ana bölümünden biri olarak bilinen dokumacılık (örgücülük) ve diğer el sanatları kelime bilgisi, edebî dilimizin zenginleşmesinde esas kaynak oluşturmaktadır. Bu dil halkın içinde devam etmekle gittikçe zengin kelime öbeklerine değişmektedir. Sonuçta da dilin sanatsal aracı olarak kullanılmaktadır. Örnek: eriş-argaç bolmak (iç içe girmek), boyası sınka (rengi dökülmek), nili azmak (?), gılı girilmadık (çeki düzen verilmemiş), innden çıkma (oldukça yeni, yepyeni), dokmalı yalı (dokunmuş gibi), gözi gara düşmek (?), gök innö-ni götin sancıp bilmezlik (her halde oldukça cahil dokuma-cıya hitaben), gülyaydı bilmez halına... (cahil anl.) vs.

Bu kelime ve kelime grupları yeni türemekte olan kelimelerin gölgesinde zenginleşmektedir. Bunları derlemek, düzene koymak millî medeniyetimizi öğrenmede, profesyonel leksikayı ortaya koymakta çok önemlidir.

Türkmen halısının dünyaca ün kazanması onlar hakkında geniş çaplı yazıların, bilgilerin yazılmasını talep etmektedir. Bunlar düşünülerek okuyuculara Türkmen hanımlarının el işleri hakkında az çok bilgi vermek amacımızla bu sözlük yazılmaya başlanmıştır.

Halıcılık ve el sanatlar sözlüğü, anlatımlı (izahlı) sözlük tipinde olmakla profesyonel kelime (terim) bilgisi olarak **Türkmence'de yapılmış olan ilk adımdır.**

Sözlükte halıcılığa, taracılığa, keçeciliğe, dikiçiliğe, ipekçiliğe ve diğer el sanatlarında görülen sözlerin çoğu mevcuttur. Mümkün olduğu kadar ürünlerdeki desenlerin isimleri ve onların anlatımları verilmiştir. Kullanılan ham maddelerin isimleri, onlarla yapılan analizler, onlardan üretilen ürünler, onlardan nelerin yapıldığına dair sözlükte bilgi vardır. Yine de hanımlarımızın el sanatlarında kullandıkları gereçlerin, renklerin vs. İsimleri geçiyor, yaptığı fonksiyonları (fonksiyonelliği) gösterilmektedir: ürünlerin bölgesel payı belirlenmiş, önemli işaretler verilmiştir.

Kitapta bulunan kelimeler canlı (yaşayan) halk ağzından, Türkmenistan Bilimler Akademisinin Mağtımğulı adındaki Dil ve Edebiyat Enstitüsünün leksikografya sektörünün büyük kataloğundaki kelimelerden, bu sektörün görevlilerinin son dönemlerde Prof. Leksi'dan topladıkları bilgilerden, malzemelerden yazarların eserlerinden, halk yaratıcılığının türlerinden seçilmiştir.

Geçen yy'dan günümüze kadar halıcılıkla ilgilenen gezginlerin, etnoğrafların, sanatı öğrencilerin işlerine bakıldı. Halıcılık ve el ele sanatları uğruna kardeş cumhuriyetlerden yapılan işler, onların tecrübeleri öğrenildi. Halı ürünleri, diğer sanat işlerinin hepsi kendi aşı nushasında kontrol edildi.

Sözlükte terimler, kelimeler, kelime öbekleri alfabetik sıralamaya göre verilmiştir. İlk önce madde başı verilerek, sonra anlatımlar izlenmektedir. Uzun ünlüler iki noktayla işaretlenmiştir. Örnek: göl, (gö:l), indemir (i: ndemir), önevüç (ö: nevüç) vs. Madde başı kelime halk dilinde nasıl morfolojik şekilde kullanılıyorsa (ekli, eksiz) sözlükte de aynı şekilde göreceksiniz. Örnek: **ağsaklı goçak, aynacık, Ahal gınacı, Beşir halısı, gülli göl, teke göli, gamşın bil (bel) yüpi, darak çuval, köynekeç nağşı, kök atmak, sapak çekmek, ölemin ayırma çiğdi.**

Madde başı kelime olarak "aca yatırmak, dokma yüvürtmek, gıra yıkmak, ölem sapmak, toprak kakmak, yanağı çıkarmak" gibi kelime grupları da verildi.

Tabii ki halkın içinden bunlar hakkında daha zengin malzemeler vardır. O malzemeleri tam derlemek, ilmi açıdan bakmaklık filologların önemli işlerinden biridir. Verdiği bilgileri, anlatımları, söyledikleri efsaneleri için sözlüğü düzücü Türkmenistan'ın ödüllü halıcıları D. Annagulyeva'ya, O. Bekdurdiyeva'ya, O. Babayeva'ya, M. Miradova'ya, A. Tağanmiradova'ya, O. Hocageldiyeva'ya, halıcılar A. Durdiyeva'ya, E. Berdiyeva'ya, N. Atayeva'ya, A. Halliyeva'ya, N. Miradova'ya, H. Nepesova'ya, H. Nepesova'ya, G. Agageldiyeva'ya, P. Söhettiyeva'ya, D. Pölvangulyeva'ya, G. Taganova'ya, G. Sökbedova'ya ve diğerlerine minnettar olmakta, teşekkürler etmektedir.

Sözlüğü okuyarak, kalitesinin iyileşmesi için iyi tavsiyelerde bulunan yoldaşlara yazar teşekkür etmektedir.

Sözlük hakkında okuyucuların notlarını, bakışlarını aşağıdaki adrese göndermelerini rica ediyoruz: Aşgabat sok. Gogo, 15. Türkmenistan İlimler Akademisinin Mağtımğulı Dil ve Edebiyat Enstitüsü.

* NOT: - — bir kapalı e'dir
-n — nazal n'sidir.